

РАЗГРОМ “ГРАМАДЫ”

За кулісамі палітычнага скандалу

Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада стала легендай нашай гісторыі. Імклівы рост яе шэрагаў напрыканцы восені 1926 г. не мае аналагаў у палітычных дзеях Беларусі 20 ст. А сабліва ён уражвае сёння, калі “партафобія” (выраз А. Сіда-рэвіча) сталася характэрнай рысай грамадска-палітычнага жыцця краіны.

Прычыны поспеху Грамады даследчыкі звязваюць з настроемі, якія панавалі сярод беларускай грамадскасці II Польскай Рэспублікі ў міжваенні час (“Гора нарадзіла Грамаду”, - казаў на судзе Браніслаў Тарашкевіч¹), а таксама з пэўнай інерцыйяй мясцовай адміністрацыі пасля майскага перавароту 1926 г. Адміністрацыя баялася праяўляць ініцыятыву, каб не ўступаць у супярэчнасць з цэнтральнымі ўладамі. Гэта паспрыяла разгортванню арганізацыйнай працы і ўтварэнню грамадаўскіх арганізацый амаль ва ўсіх паветах Заходніяй Беларусі.

Напрыканцы 1926 г. Грамада ператварылася ў масавую палітычную партыю. Колькасць яе сябrou перавысіла 100 тыс., і рост шэрагаў не спыняўся. Можна цалкам пагадзіцца з Алегам Латышонкам і Яўгенам Мірановічам, якія сцвярджают, што “для пераважнай большасці беларусаў Грамада была надзеяй на перамены, сілай, што нагадвала беларусам пра іх чалавечыя і грамадзянскія права, партыйя, якая ўголосіла польскім уладам, што думаюць пра іх беларусы. Гэта была арганізаваная форма пратэсту супраць крэсовай рэчаіснасці².

Аднак “выбух” Грамады не закончыўся ператварэннем партыі ў реальнью палітычную сілу на палітычнай сцэне міжваеннай Польшчы. Яна зінкла таксама імгненна, як і нарадзілася. У студзені 1927 г. адбыліся масавыя арышты грамадаўскіх дзеячаў, у т.л. партыйнага кіраўніцтва, да якога належалі паслы сейму Браніслав Тарашкевіч, Сымон Рак-Міхайлоўскі, Павел Валожын і Пётр Мятла. Разам з імі быў арыштаваны пасол сейму ад Незалежнай сялянскай партыі Фёдар Галавач. Арышт паслоў без санкцыі сейма быў сапраўдным палітычным скандалам, непасрэднае дачыненне да якога мелі вышэйшыя службовыя асобы II Польскай Рэспублікі.

Успаміны міністра юстыцыі Аляксандра Мэйштovіча і тэкст ягонага выступу ў сеймавай камісіі па рэгламенту дазваляюць зазірнуць за кулісы разгрому Грамады. Гэтыя матэрыялы захоўваюцца ў аддзеле рукапісаў Нацыянальнай бібліятэкі імя Асалінскіх у Вроцлаве. Раней дакументы не друкаваліся. Між тым успаміны і тэкст выступу А.Мэйштovіча ў спалученні з дзённікамі запісамі

¹ Цыт. па: Бергман А. Слова пра Браніслава Тарашкевіча. Гістарычны жыццяпіс. Мінск, 1996, с. 97.

² Łatyszonek O., Mironowicz E. Historia Białorusi od połowy XVIII do końca XX wieku. Białystok, [b.r.], s. 178.

маршалка сейма Мікалая Ратая (Rataj M. Pamiatniki. Warszawa, 1965) значна паглыбляючы разуменне матываў і механізмай ліквідацыі польскімі ўладамі адной з самых папулярных беларускіх партый 20 ст.

Успаміны і тэкст выступу А.Мэйштова, а таксама дзённікавыя запісы М.Ратая друкуюцца ў перакладзе на беларускую мову. Документы публікуюцца з невялікімі скарачэннямі, якія не ўпłyваюць на змест.

Алесь Смалянчук (Гародня)

Аляксандр Мэйштovіч. Прычыны маёй адстаўкі*

Сітуацыя ў паўночна-ўсходніх ваяводствах

Ішоў час, і сітуацыя пагаршалася з дня на дзень. Камуністычнае дзейнасць, якая разгортвалася пад прыкрыццём Грамады, ахоплівала ўсё больш шырокія колы. Колькасць гурткоў, якія былі органамі Грамады, павялічылася з 350 у верасні да 800 напрыканцы лістапада. Агітатары за кілакі не плаціць падаткі, змагацца з паліцыяй і не выконваць распараджэнняў уладаў. А дкрыта гаварылася пра вясновае паўстанне і пра адарваннне Беларусі ад Польшчы. Сцвярджалася, што зброю перададуць Саветы падчас лясных працоў. Што датычыць дзяржаўных хінвестыцый, то раздаваліся галасы з дзіўленнем: “Навошта ўсе гэтыя выдаткі, калі ўвесну тут ужо не будзе Польшчы?” Гурткі кіравалі гмінамі, загадвалі і выдавалі пропускі на пераход бальшавіцкай мяжы, узяўшы на сябе функцыі органаў улады. Дэзыентаўванае насельніцтва не ведала, ці падпарадкоўвацца польскай уладзе, ці гурткам, а беспакаранасць апошніх дэм аралізавала паліцыю, якая бяздзейнічала, баючыся перакрочыць свае паўнамоцтвы.

Наступствы агітациі былі ўсё больш небяспечнымі. У Карэлічах Наваградскага ваяводства былі вывешаныя траспартанты з заклікамі да дзяржаўнага перавороту, знішчаны тэлеграфны провад, абыўся напад на паліцыю. У Беняконах таго ж ваяводства напад на паліцыю абыўся пасля масавай антыдзяржаўнай дэманстрацыі. У Косаўскім пав. у вёсцы Акулец і ў лясах Ражанскаага надляснічаства былі вывешаныя плакаты з а比亚ннем рэвалюцыі. У Ваўкавыскім пав. быў забіты агент Ганчароў. У Туніловічах Дзісенскага пав. забілі супрацоўніка паліцыі Івашкевіча. Падчас выбараў у Берасці камуністычнае “рабочае адзінства” заклікала да адзінага фронту і да нацыянальнага самавызначэння аж да адарвання ад Польшчы ды інш.

Пракуратура сабрала доказы таго, што гроши на дзеянні Грамады ідуць з Бальшэвікі праз Беларускі банк у Вільні і яго філіялы ў Паставах і Пінску. Гэта пацвердзілі паказанні Ясінскага і забітага потым Горына.

* Сыгнатурা 15555 //2, с. 120-134.

Прашэнне пра адстаўку

Усё гэта я выклай у кароткім мемарандуме, дзе сцвярджаў, што прокуратура імкненца высветліць і нейтралізаваць кіраўнікоў і выкананіцаў антыдзяржайной дзейнасці. Быў пэўны, што рэпрэсіі трэба прыспешыць. Патрабаваў супрацоўніцтва адміністрацыйных органаў, цеснага контакта ўладаў з правінцыйнымі і організацыямі Падзвінскага аддзела Штаба. Я збіраўся паўторна звязнуцца да сейма з просьбай дазволіць арышт дэпутатаў, якія кіравалі Грамадой. У сувязі з набліжэннем перапынку ў працы сейма я тлумачыў, што паводле артыкула 21 Канстытуцыі арышт дэпутатаў без дазволу сейма дапушчальны толькі ў выпадку затрымання з палічным, гэта значыць у момант здзяйснення злачынства і ў сітуацыі, калі затрыманне з'яўляецца неабходным для забеспечэння правасуддзя альбо для нейтралізацыі наступстваў злачынства. Пры гэтым пра арышт трэба неадкладна завядоміць Маршалку сейма, а па яго патрабаванню арыштаваны дэпутат павінен быць адразу вызвалены.

Маршал Пілсудскі выслухаў мае аргументы і прыняў рашэнне адкасці пачатак рэпрэсій да моманту абмена палякаў, арыштаваных Бальшэвікі, на бальшавікоў, што сядзелі ў польскіх турмах <...> [А.Мейштовіч не пагадзіўся з гэтым рашэннем і падаў прашэнне пра адстаўку. – А.С.]. Адразу ўсё змянілася. Мая адстаўка не была прынятая, і я атрымаў дазвол неадкладна распачаць рэпрэсіі пры поўнай падтрымцы ўсіх уладаў.

Цяпер ролі змяніліся. Міністэрства ўнутраных справаў патрабавала як найхутчэй прыступіць да ліквідацыі Грамады, а прокурору Пшыбыльскаму быў патрэбны час для падрыхтоўкі цлага шэрагу вобыскаў і арыштаў, якія павінны былі адбыцца на працягу аднаго дня.

У рэшце рэшт было вызначана, што рэпрэсіі распачнуща паміж 9 і 15 студзеня ў дзень, якія вызначу асабістая я. У гэты самы дзень, а гэта падчас сеймовых канікул, павінны былі адбыцца арышты дэпутатаў сейма, якія належылі да змовы. Я згадвіўся на гэта, хоць выдатна разумеў, што арышт дэпутатаў без згоды сейма, створыць для мяне цэлы шэраг проблемаў, якіх можна было пазбегнуць. Я ведаў, што на гэтай справе вельмі лёгка магу “страціць галаву”, але таксама разумеў, што час патрабуе рашучых дзеянняў, і што я павінен скарыстаць з сітуацыі, калі маю развязаныя руکі.

На карысць арышту дэпутатаў падчас святочных канікул сведчыў яшчэ адзін сур’ёзны аргумент. Дэпутаты мелі на сумленні шмат спрадаваў, якія б не патрапілі ў афіцыйны зварот да сейма пра іх выдачу ў сувязі з дзейнасцю Грамады. Афіцыйны зварот мог напалохаць кіраўнікоў і выкананіцаў Грамады, справакаваць іх пабег і ўкрыццё матэрыялаў, якія можна было здабыць шляхам нечаканых вобыскаў.

Вобыскі і арышты

Уначы з 14 на 15 студзеня 1927 г. адбыліся шматлікія вобыскі ў Вільні і ў правінцыі, між іншым у Беларускім банку, было арыштавана некалькі кіраўнікоў

Грамады, у т.л. беларускіх паслоў Тарашкевіча, Валожына і Рак-Міхайлоўскага. 16 студзеня быў арыштаваны беларускі пасол Мяцла і пасолад Незалежнай сялянскай партыі Галавач. Усім арыштаваным следчы суддзя на падставе сабраных доказаў адразу прад'явіў абвінавачванне. Агульная колькасць арыштаваных скла-ла 50 чалавек, а пазней вырасла да 55.

Адразу пасля арышту трох першых паслоў у друку з'явілася невялікае паведамленне пра іх злачынную дэйнасць, якая фінансавалася з-за мяжы, пра іх арышт з папярэджаннем, што ўрад не дапусціць пропаганды анархіі сярод насельніцтва, і што прыналежнасць да арганізацыі, на чале якой стаялі арыштаваныя паслы, будзе пераследавацца з усёй паслядоўнасцю. Адначасна ваявода Рачкевіч выступіў са зваротам да насельніцтва, якое ўтрымлівала аналогічнае папярэджанне. Грамада, якая дзейнічала на падставе легкадумна зацверджанага статусу, нарэшце была прызнана нелегальнаю арганізацыяй, а прыналежнасць да яе – злачынствам. Трохі пазней была спыненая дзейнасць Беларускага банка і яго філіялаў.

Вобыскі, арышты і звароты працаўверазлі насельніцтва, спынілі агітацыю і перапынілі злачынную дзейнасць Грамады. Яна яшчэ працягвалася падшыльдай Таварыства беларускай школы ў Вільні, а некалькі падвучаных гурткоў прыслалі свае пратэсты ў сувязі з арыштамі, спасылаючыся на Канстытуцыю, Версал'кі і Рыжскія трактаты, але гэта былі толькі слабыя водгукі знішчанай агітацыі.

Эфект быў бы значна меншым, калі б сейм запатрабаваў выпусціць дэпута-тай, а ўрад падпрадкаваўся сейму. Паслы, атрымаўшы свабоду, па-ранейшым кіравалі б змовай, а разагітаваныя элементы паверылі б у беспакараннасць паслоў, у мом сейма і ў тое, што знайдуць у ім падтрымку. Надзеі інтрыгі змоўшчы-каў накіраваліся ў бок сейма.

Перапіска з Маршалкам сейма

Пра арышт паслоў я паведаміў маршалку сейма, патлумачыўшы, што іх затрыманне было неабходным для забеспечэння правасуддзя і нейтралізацыі на-ступстваў злачынства. Пры гэтым я дадаў, што ў бліжэйшы час прадстаўлюю аргу-ментаваныя прашэнні пра перадачу паслоў судам. Маршалак Ратай адказаў, што абапіраючыся на маю інфармацыю ён не знайшоў дастатковых падставаў для патрабавання вызвалення паслоў і ўзяцця на сябе адказнасці за гэтае вызваленне. Пры гэтым ён прасіў адказаць на пытанне, ці былі паслы арыштаваныя з паліч-ным у момант здзяйснення дзяржаўнага злачынства.

Аб тым, што паслоў трэба арыштаваць з палічным яшчэ раней я дамовіўся з пракурорам Пішылускім. Прааналізаваўшы, што значыць “з палічным” і што значыць “дзяржаўнае злачынства”, я ўжо ў першым дакладзе маршалку сейма хацеў сцвердзіць, што паслы былі арыштаваныя пры менавіта такіхабставінах. Але пра-курор Мольдэнгавер парай змяніць рэдакцыю даклада, бо мы яшчэ не мелі дэ-тальна распрацаванай матывацыі, што сабой уяўляў арышт “з палічным” і здзяй-сненне дзяржаўнага злачынства, а справа здача пра арышт паслоў, якая сведчыла,

што былі скопленыя “з палічным” пры здзяйсненні дзяржаўнага злачынства патрабавала юрыдычнай трактоўкі. Такім чынам, справа здача была падрыхтаваная са спазненнем. Яна не змяніта рашэння маршалка сейма, а дыскусія вакол яго адбылася на пасяджэнні сеймавай камісіі.

Затое просьбу пра дазвол на арышт паслоў мы падалі адразу. Яна ўтрымлівала гісторыю Грамады і распавядала пра паходжанне тых фондаў, якімі Грамада карысталася. Пераказаю ўсё гэта ў скрачэнні, бо гэты матэрыял сведчыць пра крэйніцу антыдзяржаўных дзеянняў у Польшчы.

Гісторыя змовы

У верасні 1923 г. у Маскве адбылася канферэнцыя, арганізаваная Камуністычным Інтэрнацыоналам (г.зв. Камінтэрнам). На канферэнцыю прыехалі прадстаўнікі радыкальных сялянскіх арганізацый з розных краінаў, у т.л. з Польшчы. Сярод іх быў дэпутат Галавач. У Маскве быў створаны Камуністычны сялянскі інтэрнацыонал пад назвай “Крестинтер”, мэтай якога было кіраванне сялянскімі выступленнямі па ўсюму свету.

Пасля ліквідацыі ў Польшчы крайне левых палітычных партый вышэйзгаданы Крестинтерн вырашыў ствараць новыя легальныя арганізацыі пад кіраўніцтвам заканспіраваных камуністычных групаў. Такім чынам і былі ўтвораныя Незалежная сялянская партыя і Беларуская сялянска-работніцкая Грамада. Іх узнікненне было адзначана прывітальнымі тэлеграмамі з Камінтэрну. У ліпені 1925 на пашыраным Пленуме Камінтэрну было прынятае рашэнне прызначыць кіраўніком Грамады Тарашкевіча.

У tym жа 1925 г. дэпутат Тарашкевіч разам з дэпутатам Рак-Міхайлоўскім ужо ад імя Грамады правялі ў Гданьску канферэнцыю з удзелам прадстаўніка сумежнай дзяржавы работніка савецкага пасольства ў Варшаве сп. Ульянава і прадстаўнікоў Камінтэрна, КПП і КПЗБ. На гэтай канферэнцыі Грамада падпрадкавалася партыйным камітэтам, за што атрымала абяцанне яе пастаяннага фінансавання з боку чужых элементаў. Узгадненне пра ўзаемныя абавязкі і пратакол канферэнцыі былі накіраваны ў Камінтэрн.

Кіраўнікі Грамады абавязаліся ў асобе Тарашкевіча падтрымачь сумежную дзяржаву ў выпадку яе вайны супраць Польшчы шляхам арганізацыі ў паўночна-усходніх ваяводствах узброенага паўстання, калі гэта будзе адпавядзяць мэтам гэтай дзяржавы, нягледзячы нават на перспектывы гэтага бунту.

Дзеля рэалізацыі гэтых намераў паслы Тарашкевіч, Валожын, Рак-Міхайлоўскі, Мятла як кіраўнікі Грамады, і сябра Незалежнай сялянскай партыі Галавач, які пераважна дзеянічаў сярод польскага насельніцтва, стварылі ячэйкі камуністычных баевікоў на аснове легальных арганізацый і камуністычныя ячэйкі ў войску, праводзячы гэтую акцыю ў адпаведнасці з дырэктыўамі агентаў сумежнай дзяржавы і пры дапамозе фінансавых сродкаў, прадстаўленых той жа самай

дзяржавай. Паслы накіроўвалі сяброў сваіхарганізацый у камуністычны юнітарскія ваянныя школы, якія знаходзіліся ў сумежнай дзяржаве. Таксама існавалі апасенны, што арганізацыі, якімі кіравалі азначаныя дэпутаты, займаліся шпіянажам на карысць сумежнай дзяржавы.

На канферэнцыі ў Гданьску было вырашана арганізація Банка для фінансавання ўсёй гэтай дзеінасці. Гэты банк быў створаны як Беларускі кааператыўны банк у Вільні з філіямі ў Пінску і Глыбокім. На рахункі гэтага банка паступілі вельмі значныя капіталы Камінтэрна. Кіравалі банкам паслы, якія належалі да Грамады.

Бягучыя рахункі паслоў Тарашкевіча, Валожына, Рак-Міхайлоўскага і Мятлы, знайдзеныя пры іх долары і лісты выплаты ў цэламу шэрагу арыштаваных асобаў, сярод якіх некалькі прызналіся ў атрыманні сродкаў ад чужых элементаў, выразна засведчылі незаконнае паходжанне гэтых фондаў. Характэрна, што Тарашкевіч, Галавач і Мятла атрымалі долары выкарыстоўвалі як на патрэбы вышэйзгаданай дзеінасці, так і на асабістыя мэты. Фінансавыя сувязі гэтых спадароў з сумежнай дзяржавай ажыццяўляліся праз пасрэдніцтва Банка via Рыга.

Пералічаныя факты былі пацверджаны рашэннямі з'ездаў камуністычнай партыі, партыйнымі інструкцыямі, выразкамі з газет, рэчавымі доказамі, доказамі са следчай справы і паказаннямі абвінавачаных і сведкаў.

Усе абвінавачаныя паслы працавалі па ініцыятыве і пад кіраўніцтвам Камінтарну і арганізацый сумежнай дзяржавы, атрымоўваючы ад яе грошы як на саому дзеінасць, так і на ўласную карысць як платныя служачыя іншай дзяржавы.

Просьба пра выдачу паслоў утрымлівала даныя пра забойствы, пра пакушэнні на забойствы і гвалт, пра тэрарызванне насельніцтва і шпіёнскія афэры, якія былі вынікам распальвання антыдзяржаўных настроў сярод насельніцтва, і абвінавачванні, якія тычыліся злачыннай дзеінасці асобных паслоў.

Сеймавая камісія

Сабраўся сейм, і 24 студзеня павінна было адбыцца пасяджэнне камісіі па пэгламенту.

На пасяджэнні камісіі я выступаў першым. У прамове распавёў пра гісторыю Грамады і яе арганізацій. Пры гэтым імкнуўся не выклікаць раздражнення беларускага насельніцтва. Поспех агітацыі сярод гэтага насельніцтва я тлумачыў тым, што яно было тэрарызавана арганізацыямі са злачыннымі мэтамі. Заўважыў, што агітацыя Грамады занепакоіла шмат не толькі польскіх, але і беларускіх грамадзянаў, якія выказвалі непакой у журнالісцкіх картыках, у шматлікіх выданняхі прашэннях адрасу польскіх уладаў. Нарэшце я падкрэсліў, рыхтуючы сабе глебу для далейшай дыскусіі, што дзеінасць арыштаваных паслоў заўсёды была дзеінасцю на шкоду Польшчы, прасякнутай атмасферай шпіянажу на карысць сумежнай дзяржавы і вялася на грошы гэтай дзяржавы.

Я выказваўся адкрыта, бо на пачатку дамогся правядзення тайнага абмеркаваня на падставе артыкула 31 рэгламента. Мая просьба грунтавалася на неабходнасці разглашэння некаторых фактаў следчай справы.

Тэкст свайго выступу я захаваў. Імкнуўся прамаўляць павольна, захоўваючы спакой і пазбягаючы якіх бы ні было рытарычных эфектаў, каб не выклікаць раздражнення паслоў. Падобная тактыка дала добры вынік.

Пасля нападкаў з боку паслоў Ільініча і Санойцы, на якія я адказваў вельмі канкрэтна, бо меў спецыяльна падрыхтаваныя да дыскусіі матэрыялы, выступіў пракурор Пішыбыльскі. Ён абапіраўся на даныя следства і цытаваў доказы, узятыя з яго матэрыялаў. Пракурор прамаўляў 4 гадзіны перад перапынкам і пасля абеду і стаміў аўдыторыю, што мела пазытыўныя наступствы, бо спрыяла адтоку энергіі і пашырэнню апатель, калі не сярод працоўнікаў, то сярод слухачоў.

Аднак пасыпаліся новыя пытанні і адвінавачванні як з зацікаўленага боку (беларусаў і Незалежнай сялянскай партыі), так і з боку ППС. Першыя былі не складаныя для адказаў. Другія аказаліся больш небяспечнымі, бо належалі вядомым юристам на чале з паслом Ліберманам. Яны выступілі ў абарону папулярнага ў сейме прынцыпа пасольскай недатыкальнасці, сцвярджалі, што арышт паслоў стане небяспечным прэцедэнтам і адвінавачвалі ў парушэнні 21 артыкула Канстытуцыі.

На гэта я адказаў, што спадары паслы былі затрыманыя без парушэння артыкула 21 Канстытуцыі, распавёўшы пра абставіны арыштаў кожнага з іх. Адзначыў, што паняцці “з палічным” і “дзяржаўнага злачынства” не вызначаюцца дакладна ў заканадаўстве.

Што датычыць “з палічным” то, здаецца, бяспрэчным, што арышту сувязіса здзеисненым учынкам альбо адразу пасля здзеиснення з’яўляеца арыштам “з палічным”, і што пры працяглых злачынствах (*Dauerverbrechen*) арышт на падставе аднаго зпраяваў працяглагал злачынства таксама з’яўляеца арыштам “з палічным”. Што датычыць “дзяржаўнага злачынства”, то для яго вызначэння трэба шукаць падказкі ў міжнародных дамовах, якія датычыць экстрадыцыі злачынцаў, у расправадзянях пра турэмныя ільготы і ў сферы дзейнасці судоў прысяжных. Аднак гэтыя матэрыялы не з’яўляюцца бяспрэчнымі. Вядомы таксама запыты паслоў у справе мешаных злачынстваў (*delits komplexes*), калі дзяржаўнае злачынства пепраплятаецца з палічным. Дакладна ўстаноўлена толькі тое, што анархічнае злачынства і шпіянаж у час вайны з’яўляюцца “дзяржаўным злачынствам”. На мой погляд, пра характеристку злачынства сведчыць яго мать. Тоэ, што антыдзяржаўныя выступы рабіліся за чужыя гроши, адзначана адношу да “дзяржаўнага злачынства”.

Спадары паслы былі затрыманыя “на гарачым учынку” пры адным з прайавай антыдзяржаўнай здрады. Яны адвінавачваюцца на падставе артыкула 110, якія ў Кодэксе пакаранняў знаходзіцца паміж артыкулам пра дзяржаўнае злачынства. Спадары паслы былі затрыманыя дзеля падтрымкі законнасці і для нейтралізацыі наступстваў злачынства. Дзе тут знявага артыкула 21 Канстытуцыі?

Мае высновы зацікавілі паслоў-юрыстаў, і мы перайшлі на глебу спакойнай тэарэтычнай дыскусіі. Пасяджэнне было працягнутае і на наступны дзень, у які я атрымаў вельмі важны аргумент на карысць працягуту арышту паслоў. У гэты дзень акружны суд у Вільні адхіліў скаргу паслоў Рак-Міхайлоўскага, Мятлы і Галавача на рашэнне следчага суддзі адносна “меры затрымання”. Сп. паслы засталіся ў турме на падставе рашэння суда і вызваленне іх рашэннем Сейма супярэчыла артыкулу 77 Канстытуцыі, які сцвярджаў, што судовыя рашэнні не могуць быць аспрэчаныя і змененыя ні заканадаўчай, ні выкананаўчай уладамі.

Такім чынам, мы перамаглі ў Камісіі па рэгламенту, а хутка пасля гэтага і ў сейме. Надзеі змоўшчыкаў, што сейм вызваліць паслоў аказаліся марнымі <...>

Слуханне справы ў акружным судзе

Падрыхтоўка суда працягвалася вельмі доўга. Я імкнуўся яе прыспешыць, аднак акружны суддзя пан Паўлюць, які вёў следства, меў шмат працы. Яму дапамагалі вельмі здольны следчы суддзя пан Падоскі і маладыя практиканты пан Коркуць і пан Адынец. Матэрыялы да акта абвінавачвання ўтрымлівалі больш за 30 тоўстых тамоў.

Слуханне распачалося ў Акружным Віленскім судзе 23 лютага і працягвала-ся да 22 траўня 1928 г. Яно было вельмі сур'ёзным не з прычыны колькасці арыштаваных (не болей 53 чалавек), а з прычыны стварэння вобразу арганізацыі і падхджяння самой камуністычнай інтрыгі ў Польшчы. Суд складаўся са старшыні Аўсянкі і суддзяў Ёдзевіча, Барэйкі і Бжазоўскага. Сакратарамі былі паны Коркуць і Адынец. Абвінаваўцамі выступалі здольныя Калабскі і Раўэрэ. Сярод аба-ронцаў трэба згадаць імёны Бабянскага і Петрусеўчы, якога зусім нядаўна збіра-ліся вылучыць на пасаду старшыні Апеляцыйнага суда ў Вільні.

Інтрыгі

На з'ездзе камуністычнай партыі ў Москве, які распачаўся 20 траўня 1927 г., было прынятае рашэнне, што Таварыства беларускай школы стане пераймальнікам справы Грамады. Забарона дзейнасці гэтага Таварыства здавалася абавязко-вой. Тым часам пасля ліквідацыі Грамады ў Таварыстве пачалася барацьба паміж уплывамі радыкальнага клуба дэпутатаў і упливамі пана Астроўскага, які займаў адносна памяркоўнае становішча. З забаронай Таварыства цыгнулі доўга. Пасля працяглых ваганняў яно ўсё ж такі было забароненае, але амаль адразу забарона была знятая, дзякуючы намаганням группы палякаў, якія падтрымлівалі беларускі рух, і сцвярджалі, што былыя грамадоўцы падзяліліся на левіцу і правіцу, што Таварыства беларускай школы будзе аўтадаўца правіцу і яго можна будзе выкарыстаць для змагання з левымі. Што датычыць мяне, то я быў перакананы, што пану Астроўскаму нельга давераць, а “вылячэнне” Таварыства беларускай школы здавалася мне хімерай.

Акружны суд у Вільні прызнаў вінаватымі 37 абвінавачаных, сцвердзіў не-вінаватасць рэшты, у т.л. Луцкевіча і Астроўскага, які быў старшинёю Таварыства беларускай школы. Апошні абараняўся вельмі спрытна, да таго ж яму дапамагла смерць сведкі Горына, які па загаду з Масквы быў забіты яшчэ да пачатку судовага працэсу. Усе асуджаныя падалі апеляцыю. У той жа час моцны ціск аказваўся на пракуратуру, каб яна не падавала апеляцыі з нагоды апраўдання Луцкевіча і Астроўскага. Гэты ціск грунтаваўся на перакананні, што апраўданыя могуць быць прыдатнымі для палітыкі польскай дзяржавы. Аднак пракуратура падала апеляцыю і не адклікала яе, бо не верыла ў змяненні пазыцыі апраўданых. Да таго ж пракуратура не жадала даць магчымасць абароне перакрэсліць некаторыя вынікі следства. Хутка ўсе пераканаўся, што толькі пагроза пакарання можа стрымашыць Луцкевіча і Астроўскага ад антыдзяржаўнай дзеяйнасці, а адсутнасць такой пагрозы толькі заахвоціць іх да падобнай працы.

Потым з'явіўся праект амністыі кіраунікоў Грамады, асуджаных судом першай інстанцыі, і зноў жа ў мэтах выкарыстання іхдля інтарэсаў дзяржаўнай палітыкі. Амністыя павінна была наступіць у сувязі з 10-й гадавінай незалежнасці Польшчы. Я пратэставаў, але абверг гэты праект толькі аргумент, што амністыя не можа быць выкарыстана, бо прысуд яшчэ не ўступіў у сілу.

Пасол Ян Пілсудскі нарэшце зварнуўся да пракуора Пышлускага, а потым і да мяне за дазволам для пана Акуліча сустрэцца з арыштаванымі з мэтай паразумення з імі дзеля абыяння іх лаяльнасці ўзамен за вызваленне з турмы. Гэтае паразуменне магло адбыцца дзякуючы распараджэнням Міністэрства ўнутраных спраў.

Каліпан міністар Складюўскі падтрымаў просьбу Яна Пілсудскага, я не лічыў магчымым супрацьставіцца перамовам са зняволенымі, каб не перашкодзіць ініцыятывам міністэрства.

Што датычыць агаворанага вышэй прэвентыўнага сродка, то я папярэдзіў, што заўсёды буду супраць такіх пераменаў і патрабаваў, каб у перамовах удзельнічаў прадстаўнік міністэрства. Выбар паў на спадара Некраша, служачага Віленскага ваяводства. Спадары Некраш і Акуліч размаўлялі толькі з Тарашкевічам, Мятлой, Рак-Міхайлоўскім і Бурцэвічам. Заявы гэтых спадароў нічога не абыцалі. Яны не жадалі браць на сябе адказнасць за іншых зняволеных, а некаторыя нават не жадалі даваць пісьмове пацвярджэнне перамены свайго стаўлення да польскай дзяржавы, аблежаваўшыся абыяннем, што спыняць варожую дзеяйнасць толькі на перыяд да ўступлення прысуду ў сілу.

Выступ А.Мэйштовіча ў сеймовай камісіі па рэгламенту*.

Усходняя крэсы – гэта ахоўны вал Рэчы Паспалітай, яе пярэдні мур. Шмат разоў адбывалася так, што той, хто захапіў Вільню, потым лёгка даходзіў да сценаў Варшавы.

* Сыгнатурা 15555 //3, с. 25-27.

Якраз гэтыя крэсы ў апошні час сталі арэнай злачыннай прапаганды, якая захоплівала ўсё больш шырокія колы і вынікі якой становіліся ўсё больш небяспечнымі. Пад уплывам агітацыі ў друку і жывым словам, пад уплывам пастаянных пагрозаў, спакойнае насельніцтва крэсаў пачало байкатаў школы, дэмантрытаўна не плаціц падаткаў і аказваць супраціў польскім уладам. Насельніцтва пачало верыць, што апроч польскіх уладаў ёсьць яшчэ і іншыя, якім трэба падпрадкоўвацца. Гэтую веру пацвярджаала мажлівасць свабоднага пераходу мяжы адной з суседніх дзяржаваў пры дапамозе дакументаў, падпісаных кіраўнікамі агітацыі. Агітатары перапісвалі зброю, якая знаходзілася ў валоданні мясцовага насельніцтва і ладзілі вучэнні моладзі зачастую са зброяй. Пра зброю казалі, што ў рашаючу хвіліну яна будзе выдавацца ў азначаных пунктах на мяжы адной з суседніх дзяржаваў. Разыходзіліся чуткі, што хутка “тут болей не будзе Польшчы”. Ладзіліся дэмантрыцыі, на якіх чуліся заклікі: “Преч з Польшчай, хай жыве адна з суседніх дзяржаваў!” Справа дайшла да знішчэння тэлефоннай сувязі і забойства некалькіх служачых паліцыі. Таксама былі спробы падбухторвання ў войску.

Поспехі гэтай агітацыі сярод спакойнага народу, які са страхам згадвае кароткачасовае панаванне чужых дзяржаваў і які са спакоем перанёс эканамічныя няўдачы, якія ў апошні час наведалі нашу Айчыну, можна растлумачыць толькі тэрарызаваннем насельніцтва арганізаванымі падонкамі.

Такое становішча выклікала непакой польскіх і беларускіх абывацеляў, адданых польскай дзяржаве, якія выказвалі ўласны непакой у артыкулах і шматлікіх лістах і прашэннях, якія накіроўваліся польскім уладам.

Пасля апошніх падзеяў, выкліканых гэтай агітацыяй, пасля дэмантрыацый у Карэлічах, Беняконях, Докшыцах, Святой Волі, Вільні і г.д., пасля забойстваў не-калькіх дзяржаўных служачых, улады былі вымушаныя прыбегнуць да рэпресіяў. Выступы і злачынствы множыліся з дня на дзень. У выніку быў распачаты цэлы шэраг адміністрацыйных і судовых справаў, якія супрадаваліся арыштам больш чым 100 злачынцаў. Аднак гэта не дало пажаданых вынікаў, бо адзінным сродкам нармалізацыі сітуацыі было выяўленне і нейтралізацыя кіраўнікоў.

Следства давала ўсё больш матэрыялаў. Стала відавочным, што ў краіне існујуць актыўныя і ўзорна сканструяваныя арганізацыі, якія кіруюць цэльым рухам. Гэтыя арганізацыі былі створаныя па ініцыятыве адной з суседніх дзяржаваў пасля шэрагу ліквідацый ячэяк КПП. Мэтай суседніх дзяржавы была дзейнасць сярод беларусаў і польскага насельніцтва на крэсах пры дапамозе гэтых новых легальных арганізацый. Агенты гэтай дзяржавы трymалі ў сваіх руках кіраўніцтва некаторых арганізацыяў, а ў іншых мелі сур'ёзныя ўплывы, бо дзейнічалі праз найбольш уплывовых сяброў.

Дзеля працы сярод беларусаў была створаная Беларуская Грамада з цэнтральнай управай у Вільні. Кіраўніцтва склалі паслы, якія адначасова былі сябрамі кіраўніцтва КПЗБ. Цэнтральная управе падпарадкоўваліся павятовыя управы, а

павітовым – кіраўнікі г.зв. гурткоў, якія дзейнічалі ў правінцыі. Можна налічыць каля 2 000 гурткоў, да якіх належала амаль 50 000 сяброву.

Арганізацыйная структура Грамады моцна нагадвала структуры пэўных арганізацый у адной з суседніх дзяржаваў. Вясковае насельніцтва падманутае і затэрарызаванае пачало слепа падпрадкоўвацца загадам управаў, выконваючы распараджэнні польскіх уладаў толькі пасля дазволу кіраўнікоў гурткоў.

Сярод польскага насельніцтва ў цеснай супрацьцы з Грамадой дзейнічаў пасол, які меў значныя ўплывы як сярод польскага, так і сярод беларускага насельніцтва, кіраўнік управы Незалежнай сялянскай партыі і КПЗБ, вядомы сваёй рэнейшай злачыннай дзеянасцю, які яшчэ ў 1920 г. заклікаў насельніцтва да ўступлення ў варожыя войскі, а ў 1924 г. стварыў дыверсійную банду ў Наваградскім ваяводстве. Апошнім часам ён падтрымліваў пастаянныя адносіны з суседнім дзяржавай, нелегальна перасякаючы мяжу і робячы палётку іншым у яе перасячэнні.

Якія ж мэты былі ў гэтых актыўных і шырокага разглінаваных арганізацый і з якіх крыніцаў пакрываліся іх выдаткі?

Мэтай было адварванне крэсаў ад Польшчы, арганізацыя ўзброеных выступаў (няхай нават няўдалых) у той момант, калі гэтага будучы патрабаваць агенты іншай дзяржавы.

Значныя сродкі на створаныя арганізацыі ішлі з адной з суседніх дзяржаваў праз Рыгу на раахункі спецыяльна заснаванага банка альбо з Варшавы праз дэпутатаў, якія ўносілі значныя сумы на раахункі гэтага банка і адначасна самі распрадаўжаліся значнымі сумамі, пакладзенымі ў банк на асабістую раахункі. Пасля затрымання яны не здолелі раастлумачыць крыніцу паступлення грошай.

Агітацыя становілася ўсё больш небяспечнай. Хто ведаў, якім чынам падобная агітацыя пашыралася ў адной з суседніх дзяржаваў, той павінен быў зразумець, якія наступствы яна будзе мець.

Гэта была пастаянная злачынная дзеянасць на школу польскай дзяржаве, аточаная атмасферай шпіянажа на карысць суседніх дзяржав, якая праводзілася за гроши гэтай дзяржавы праз яе платных функцыянеру. Гэтая дзеянасць была накіраваная супраць усіх тых элементаў, што грунтаваліся на падмурку дзяржавы. Галоўным чынам яе праводзілі паслы, дазволу на затрыманне якіх неаднаразова прасілі судовыя ўлады у Высокага сейма. Пасля раскрыція гэтай дзеянасці нельга было з ёй мірыцца і цягнуць з яе ліквідацыяй.

Шуйскі казаў, што Польшча ў пэўную эпоху была заезным домам чужой палітыкі. Заяўляю, што ў адроджанай Польшчы так не будзе.

Паслы былі арыштаваныя. Гэтага патрабавалі дзяржаўныя інтарэсы, бяспека краіны. Урад Рэчы Паспалітай просіць сейм дазволіць далейшы крыміналны пераслед затрыманых паслоў.

Фрагменты дзённікаў запісаў Маршалка сейма Мікалая Ратая.

Студзень 1927 г.*

14, 15, 17 студзеня.

Уноч з 14 на 15 студзеня шматлікія арышты ў Варшаве і ў правінцыі сярод камуністаў і іх прыхальнікаў. Між іншымі ў Вільні былі арыштаваныя паслы сейма Тарашкевіч, Рак-Міхайлоўскі і Валожын, пазней быў арыштаваны дэпутат Гала-вач з групы Ваявудскага, былога партыі “Вызваленне”.

Усё гэта не было для мяне нечаканасцю. Пілсудскі, Бартэль і Мэйштовіч шмат разоў скардзіліся на дзейнасць гэтых паслоў і задавалі пытанні, як бы я сябе паводзіў у выпадку іх арышту. “Схапіце з палічным на месцы здзяйснення дзяржаўнага злачынства <...>, — адказваў ім, — і я не буду перашкаджаць <...> пайду насустроч, робячыя зрешты ўсё тое, што выцякае з маіх абавязкаў як маршалка сейма <...>”.

Даведаўшыся пра арышты, у першай палове дня 15 студзеня накіраваў пану Мэйштовічу ліст наступнага зместу:

“Атрымаў прыватную інфармацыю нібыта гэтай ноччу па загаду мясцовага прокурора быў арыштаваны паслы Тарашкевіч, Рак-Міхайлоўскі і Валожын.

Прашу Пана Міністра паведаміць, ці гэтая інфармацыя адпавядае рэчаіснасці? Калі так, то на якой падставе і па якіх прычынах адбыўся арышт паслоў? Прашу Пана Міністра адказаць як мага хутчэй”.

Пан Мэйштовіч адразу даслаў мне праз служачага цалкам непрадуманы і дрэн-на сфермуляваны адказ, у якім якраз адсутнічала сцвярджэнне, што арыштаваныя былі схопленыя “з палічным на месцы здзяйснення дзяржаўнага злачынства”.

Я не прыняў ліста і падказаў, як яго трэба скласці. Увечары прыйшоў сам пан Мэйштовіч з новым лістом і вуснай інфармацыяй. Я быў вымушаны рэдагаваць і яго. Нарэшце, атрымалася наступнае:

“У адказе на ліст ад 15 студзеня гэтага года маю гонар паведаміць Пану Маршалку, што паводле тэлефоннай справаўдзячы, па загаду падпрокурора Апеляцыйнага суда ў Вільні сёння былі затрыманыя паслы сейма Браніслаў Тарашкевіч, Павел Валожын і Сымон Рак-Міхайлоўскі па факту здзяйснення злачыннай дзейнасці, накіраванай супраць бясспекі і адзінства дзяржавы, якая праводзілася пад кіраўніцтвам чужаземных элементаў і за гроши, што прыходзілі з-за мяжы.

Затрыманне было неабходным для забеспечэння правасуддзя і абясшчэння наступстваў злачынства. Хадайніцтва пра сеймавы дазвол на выдачу судам вышэйзгаданых паслоў з адпаведным абгрунтаваннем буду мець гонар прыслучаць Пану Маршалку ў найбліжэйшым часе.

У момант атрымання ліста Пану Маршалку якраз збіраўся завядоміць яго ў адпаведнасці з патрабаваннямі 21 артыкула Канстытуцыі. Мэйштовіч”.

Гэтыя фармуліроўкі дапамаглі вытрымаць ту ю навальніцу, якую зрабілі ле-вія з нагоды арыштату. Зрэшты, абурэнне выказвалі толькі некалькі паслоў,

* Rataj M. Pamietniki. Do druku przygotowali J. Dkbski. Warszawa, 1965, s. 453-457.

прыватнасці, Ліберман, Тугут. Большасць прыняла факт арыштаў наогул спакойна, а ў цэнтры і сярод правыхнават з энтузіязмам, у якім артыкул 21 Канстытуцыі, гарантуючы недатыкальнасць паслоў сейма цалкам раствараваўся.

Што больш важна, так гэта тое, што прыведзеныя фармуліроўкі стваралі ўражанне, што артыкул 21 не быў парушаны. На жаль, так было толькі на першы погляд. З інфармацыі пана Мэйштовіча, а потым са справаздачы віленскага падпракурора і тых матэрыялаў, якія ён перадаў, было відаць, што тыя найважнейшыя пункты (“арышт з палічным на месцы здзяйснення дзяржаўнага злачынства”), якія найбольш хвалявалі, былі надзвычай слаба аргументаваныя. Відавочным і не выклікаючым сумненняў было тое, што мела месца велізарная антыдзяржаўная дзеянасць, у цэнтры якой знаходзіўся ў першую чаргу Б. Тарашкевіч, і што пэўныя ініцыятывы гэтай дзеянасці трапілі ў рукі наших уладаў. Аднак было відаць і тое, што гэтыя ўлады, і асабліва падпракурор, яшчэ не дараслі да вырашэння такой задачы, што не здолелі ўзяць справу ў свае рукі адпаведным спосабам і ў адпаведным месцы. Пан Мэйштовіч дзеянічаў хутчэй як палітык, што імкнецца як мага хутчэй прадэмманстраваць крэсовым палякам уласную энергію, накіраваную супраць спробы перавароту, чым як міністр юстыцыі, які павінен кіраваць справай такім чынам, каб арышт дэпутатаў не парушаў 21 артыкула Канстытуцыі.

Промахам Мэйштовіча было тое, што толькі праз 24 гадзіны пасля Тарашкевіча, Валожына і Рак-Міхайлоўскага адбыліся арышты Галавача і Мятлы. Пры гэтым Галавач, здаецца, быў арыштаваны ва ўласнай хаце падчас працы на жывёльным двары. Доказ, што дэпутаты былі арыштаваны “з палічным”, становіўся даволі складанай справай. Праўда, была распрацавана тэорыя, што пры «працяглым злачынстве» (так, здаецца, гучыць гэты тэрмін) арыштам “з палічным” можна лічыць затрыманне на працягу ўсяго злачыннага перыяду. Тым не менш, ситуацыя становілася ўсё больш складанай, а дзеянні праукратуры ўсё цяжэй было апраўдаць.

17 студзеня адбылася мая сустрэча з Пілсудскім, падчас якой я заявіў, што досьціць ужо арыштаў, што працяг такія палітыкі я не могу апраўдываць ні перад самім сабою, ні перад сеймам. У той жа дзень 17 студзеня выслаў да пана Мэйштовіча наступны ліст:

“Грунтуючыся на лісце ад 15 студзеня гэтага года і на інфармацыі Пана Міністра, якія датычыліся абставін, пры якіх паслы сейма Тарашкевіч, Рак-Міхайлоўскі і Валожын былі пазбаўленыя свабоды, так і дзеяння, за якія дэпутаты былі арыштаваныя, я да гэтага часу не знайшоў падставаў, каб патрабаваць вызвалення паслоў і ўзяць на сябе адказнасць за наступствы гэтага.

Даведаўшыся, аднак, што на працягу наступнага дня быў затрыманы паслы Галавач і Мятла, не могу выказаць меркавання, ці адбылося гэта ў сувязі са справай затрымання трох вышэйзгаданых паслоў, ці гэта асобная справа.

Прашу тэрмінова прыслаць тлумачэнне, пры чым прашу выразна адказаць на пытанне, ці паслы Галавач і Мятла былі арыштаваныя “з палічным і на месцы здзяйснення дзяржаўнага злачынства”. Не маючы магчымасці дакладна і самас-

тойна даследаваць справу ва ўсіх яе падрабязнасцях, вымушаны абапіраца на тлумачніе і інфармацыю Пана Міністра. Хачу адзначыць толькі, што ў выпадку, калі пазбаўленне свабоды дэпутатаў Галавача і Мятлы звязана са справай трох дэпутатаў, то факт, што яно наступіла амаль на 24 гадзіны пазней выклікае сумненні, што дэпутаты былі арыштаваныя “з палічным”.

Прыведзены ліст, выкліканы фактам арышту Галавача і Мятлы, аказаўся на годай для акрэслення ролі маршалка сейму ў падобнай сітуацыі. Маршалак не мае магчымасці зрабіць самастойную і грунтоўную выснову наконт таго, ці мей месца арышт “з палічным”, асабліва ў складаных справах. Ён павінен правесці ўласнае даследаванне, следства пры дапамозе апарату служачых, даведаца пра ўсе падрабязнасці. Ці атрымлівалі арыштаваныя гроши ад бальшавікоў? Ці атрымлівалі іх на пэўныя дзеянні, ці за пэўныя дзеянні? Ці сведкі з палітычнай паліцыі і агенты не з’яўляюцца правакатарамі (як сцвярджалася)? На гэтыя пытанні можа адказаць толькі суд! Маршалак павінен наогул абапіраца на сцвярджэнні і інфармацыю міністра юстыцыі, генеральнага праクурора. Маршалак можа патрабаваць вызвалення арыштаваных і ўзяць адказнасць на сябе за наступствы ў тым выпадку, калі наступіла адкрытае парушэнне артыкула 21 Канстытуцыі або калі адбываецца відавочны пераслед дэпутатаў уладамі па палітычных матывах.

У дадзеным выпадку я мей аж занадта глыбокае перакананне, што арыштаваныя, асабліва Тарашкевіч, зімаліся антыдзяржаўнай дзеянасцю. Гэта, дарэчы, пацвердзіў таксама суд.

Артыкул 21 аказаўся нежыццяздольным. Пасол знаходзіць у ім дастатковую абарону ад злоўживання ўыканайчай улады, але інтэрэсы дзяржавы, грамадскія інтэрэсы не заўсёды абароненыя ад верагоднай злачыннай дзеянасці пасла. Як заўсёды ў такіх выпадках паларажэнні заюна рэдагуюцца жыщём і палітыкай, а іншым разам проста парушаюцца пры tacitus consensus (маўклівай згодзе) грамадскага меркавання. У дадзеным выпадку трэба прызнаць, што грамадскае меркаванне вельмі актыўна падтрымала міністра юстыцыі і ўрад, калі бы я ці хто іншы на май месцы выступіў бы супраць арыштавання і патрабаваў бы вызвалення паслоў, то ўрад мог бы смела ісці на канфлікт з заканадаўчай уладай, бо мей падтрымку пераважней большасці польскага грамадства і нават большасці самога сейма.

18 студзеня атрымаў адказ пана Мэйштовіча:

“Маю гонар завядоміць Пана Маршалка, што паслы Пётр Мятла і Фёдар Галавач былі арыштаваныя, першы ў Глыбокім, а другі ў Валожыне па факту здзяйснення антыдзяржаўнага злачынства, якое інспіравалася чужымі элементамі і за гроши, што прыходзілі з-за мяжы.

Арышты адбыліся па загаду падпракурора Апеляцыйнага суда ў Вільні, які быў аддадзены адначасова з загадам пра арышт паслоў Тарашкевіча, Валожына і Рак-Міхайлоўскага і тлумачыўся неабходнасцю здзейснення правасуддзя і нейтралізацыі наступстваў злачыннай дзеянасці”.

Я моўчкі прыняў гэтую інфармацыю.